

Psaní napříč kvalitativním výzkumem

Petr Novotný

Psaní je základní aktivitou kvalitativního výzkumu. Tvůrčí proces psaní i mechanické přepisování, rozepisování a zhutňování, parafráze i komentování jsou pro kvalitativního výzkumníka významnější, než pro výzkumníka, který jde po jiných cestách poznání empirické reality. Neodůvodněně záchvaty sympatií a optimismu, kterým může podlehnout zájemce o kvalitativní výzkum dosud bez praktických zkušeností na základě tvrzení autorů příruček kvalitativního výzkumu hovořících o návratu literárnosti do výzkumu či o znovunalezené radosti ze psaní, bývají často vystřídaný zklamáním z reality. Ta je totiž tvořena povětšinou ne příliš zábavnými aktivitami: psaním vedeným přísnými (ač ne vždy explicitními) pravidly pro psaní výzkumných projektů či výzkumných zpráv; psaním terénních poznámek, které se obvykle ukazují zpětně méně srozumitelnými než v okamžiku zápisu; psaním vedeným potřebou vysoké sebedisciplíny při práci s daty, kdy bychom chtěli dořici, co zkoumaný objekt neřekl; nemluvě už o otravném procesu přepisování zvukových záznamů. Teprve jako jakýsi bonus nad rámec zvládnutí těchto procesů se výzkumník může zasnít při tvorbě metafor a elegantních interpretací. Proto se tato kapitola věnuje těm aspektům procesu práce v kvalitativním výzkumu, které jsou s psaním spojeny a které považujeme za významné pro úspěšné zvládnutí procesu výzkumu.

V publikacích o kvalitativním výzkumu se často hovoří o psaní v rámci jednotlivých výzkumných designů. Protože jsme přesvědčeni o tom, že základ dovedností spojených s procesem psaní má obecnější charakter, budeme se těmito specifickým otázkám věnovat jen okrajově. Budeme se tedy postupně věnovat procesu psaní odborného textu obecně a posléze specifičtěji psaní o kvalitativním výzkumu. Zde se také pokusíme ukázat některé častější chyby, které se mohou v psaní o kvalitativním výzkumu objevit. Poté se opět obecněji vyjádříme k psaní pro účely publikace a dále k aktuálnímu a málo diskutovanému tématu spolupráce při psaní.

Bohužel se nám nepodaří úplně se vyhnout obecným doporučením, a dokonce ani otřepaným pravdám. První z těchto otřepaných pravd je konstatování, že dovedností napsání textu sladěného co do formy a obsahu není možno dosáhnout pouhým čtením návodů (podobných této kapitole). Tyto dovednosti stojí na dvou pilířích:

Prvním pilířem těchto dovedností je čtení. Význam dovedností autora si totiž (jen zdánlivě paradoxně) nejlépe uvědomíme při čtení odborného textu. Všíáme si a komentujeme: zda text ubíhá plynule a logicky, nebo naopak zda je kusý a chaotický; zda jsou vyjádření autora zřetelná a přesná, nebo naopak nejasná a matoucí atd. Druhým pilířem je zvládnutí techniky psaní, kterého lze dosáhnout praxí, procvičováním.

7.1 Proces psaní odborného textu

Bývá zvykem členit proces psaní do pěti fází:

- Příprava
- Hrubá verze
- Přepisování
- Formální úpravy
- Publikace

Z tohoto členění vyplývá několik ponaučení, která asi nejsou ani pro začínající autory odborných textů překvapivá, přesto je autoři často podceňují (v kontextu kvalitativního výzkumu srov. Silverman, 2005; Woods, 2006; aj.). Předně první fázi psaní není moment, kdy si před sebe pokládám čistý list papíru, případně kdy spouštím textový editor v počítači. Druhé ponaučení zní, že nemá smysl snažit se psát text přímo napoprvé do „hotové“ podoby. Každá věta, myšlenka či teze může být mnohokrát změněna a upravována. Čas investovaný do dokonalých formulací ve chvíli tvorby hrubé verze se může ukázat zcela neúčelně, dokonce i kontraproduktivně promrhaným; nikdo se rád nevzdává hezké formulace „jen proto“, že v konečné podobě textu není účelná. A konečně to, že každá fáze sehrává v procesu psaní svou roli, na něco navazuje a něčemu předchází.

První fází, která je při psaní o výzkumu zpravidla nejdelší a nejnáročnější, je **příprava**. Být připraven pro psaní znamená mít k dispozici veškerý potřebný materiál, znát cíl své práce a mít poměrně jasnou představu

o postupu k tomuto cíli. Ve fázi přípravy si autor klade především následující otázky:

- Jakou hlavní myšlenku, zjištění, závěr chce sdělit?
- Jak tuto hlavní myšlenku vyjádřit tématem?
- Pro koho je moje téma zajímavé? Sdílí můj zájem o téma čtenáři?
- Mám dostatek materiálu, abych se k tématu mohl vyjádřit? Jsem schopen své závěry přesvědčivě doložit?

V této fázi autor může uplatnit rozmanité přípravné techniky vhodné pro orientaci ve velkém množství materiálu, jako například myšlenkové mapy. V případě psaní o výzkumu je třeba mít v zásadě dokončenu analýzu dat. Specifikem kvalitativního výzkumu je možnost pracovat souběžně na textu o výzkumu a na analýze, či dokonce práci na textu učinit součástí analýzy.

Teprve má-li autor shromážděn a utříděn základní materiál, může přistoupit k psaní **hrubé verze** textu. Ta je určena k ověření funkčnosti textu jako celku, k otestování logiky postupu vyprávění a k vyzkoušení funkčnosti jazyka a pojmosloví, které chceme použít. To znamená, že hrubá verze textu je základem budoucího textu, nicméně může být ještě radikálně změněna. Vhodné je na krátký čas text odložit a vrátit se k němu v momentu, kdy je autor schopen podívat se na něj s odstupem. Pak je třeba položit si otázky:

- Podařilo se mi na příslušném prostoru vyjádřit základní myšlenku?
- Podařilo se mi tuto myšlenku doložit?
- Jak je třeba změnit strukturu textu, jazykové prostředky, aby text byl srozumitelný?
- A v případě textu věnovaného empirickému výzkumu je třeba především se ptát, jestli jsou všechny významné teze doloženy empirickým materiálem.

Na základě odpovědí na předešlé otázky autor přistupuje k **přepisování**, opravování, doplňování a čištění textu. Tato nepřilíh oblíbená fáze práce je rozhodující pro výslednou kvalitu textu.

Když je text v principu hotov, je možno přistoupit k **formálním úpravám** textu. Navzdory existenci norem pro rozmanité aspekty zpracování odborných textů nejsou požadavky univerzit (v případě studentských prací), vydavatelů knih či časopisů zdaleka jednotné, takže je třeba se obeznámit s pravidly konkrétní instituce, dříve než k formální úpravě přistoupíme. V této fázi se ukáže také to, jak pečlivě jsme si průběžně vedli poznámky o literárních zdrojích a datech, na která odkazujeme.

Takto připravený text nabízíme **k publikaci**, které zpravidla předchází recenzní řízení. Z něho může vyplynout potřeba vrátit se zpět ve sledu kroků psaní, někdy dokonce až k výchozímu materiálu, od kterého jsme zahájili přípravu na psaní.

7.2 Psaní o kvalitativním výzkumu

Psaní o kvalitativním výzkumu je specifické oproti psaní o jiných druzích výzkumu. Je vedeno odpovědí na otázku: Co vše potřebuje čtenář vědět, aby rozuměl a aby se případně mohl rozhodnout, zda uvěří našim interpretacím a závěrům? Odpověď na tuto otázku zpravidla vede k následující struktuře textu:

- Úvod
- Kapitola o metodologii
- Kapitoly o datech
- Diskuse

Úvod orientuje čtenáře v tématu studie a struktuře zprávy. Anne Murcottová (1997, s. 1, cit. podle Silverman, 2005, s. 237) tvrdí, že ústředním tématem úvodu je odpověď na otázku, o čem práce vlastně je? Navrhuje čtyři způsoby odpovědí. Vysvětlit: 1) proč jsme si zvolili toto téma raději než jiné, například proto, že se mu doposud věnovalo málo pozornosti, nebo naopak že se o něm hovoří velmi často, ale laicky nebo neúplně; 2) proč nás toto téma zajímá; 3) druh výzkumného přístupu nebo akademické disciplíny, kterou využíváme; 4) naše výzkumné otázky nebo problémy. Někdy se úvod používá jako průvodce celou prací tím, že v něm popíšeme její strukturu.

Každá výzkumná zpráva zahrnuje **metodologickou kapitolu**, která vlastně popisuje, co jsme během výzkumu dělali a proč. Kapitola o kvalitativní metodologii obvykle obsahuje výzkumný postup, zvolenou strategii, použité metody a postupy a také zdůvodnění, proč jsme postupovali právě takto. Kapitola je obvykle strukturována do následujících odstavců: popis sledovaných jedinců (procedura výběru), prostředí, metody sběru dat, technika analýzy, způsoby zajištění kvality (použité postupy pro zvýšení validity a reliability výsledků) a etické aspekty.

Kapitoly věnované datům a jejich analýze by měly představovat hlavní část práce, podle které by se celá studie měla posuzovat. V kvalitativních

výzkumech proto za metodologickou částí obvykle následují kapitoly, ve kterých autor popisuje a shrnuje data, která následně analyzuje a interpretuje. Obvyklá struktura kapitoly může být následující: Úvod vysvětluje jednotlivá zpracovaná témata, jejich vztah k výzkumné otázce a strukturu celé kapitoly. Hlavní část obsahuje v logické návaznosti zpracovaná témata, přičemž se odkazuje na konkrétní data. Čtenář musí pochopit, jak autor dospěl k jednotlivým předkládaným interpretacím a tvrzením. Zlatým pravidlem psaní této pasáže je podle Silvermana (2005, s. 259) psát naráz pouze o jediném tématu. Radí: „Pokud máte tedy pocit, že při vysvětlování jednoho tématu ubíháte jiným směrem, vypusťte problematický materiál a uveďte ho v jiné části. Někdy to bude znamenat, že se k těmto datům opět vrátíte, ale z jiného pohledu. Někdy to bude ale také znamenat, že některá data vynecháte úplně.“ (tamtéž) Výsledkem takového postupu bude, že čtenář bude mít lehčí úlohu a jeho pozornost nebude rušena uváděním příliš mnoha argumentů. Cílem celé hlavní části potom je přesvědčit čtenáře o prezentovaných tvrzeních. Čtenář by měl jednak pochopit, proč autor interpretoval svoje data právě takto, ale interpretace by ho měla i přesvědčit (Silverman, 2005, s. 259). Závěrečná část spojuje jednotlivé podkapitoly a vysvětluje, čeho bylo dosaženo.

Při psaní těchto kapitol by měl autor mít na paměti, že popis dat (vyprávění o datech) by měl být propojen s analýzou a interpretací, aby se osvětlily konstantní, ovlivňující a určující faktory, jež mají vztah k událostem.

Příklad z výzkumu 7.1

Běžnou chybou, které se dopouštějí především začínající výzkumníci, je, že autor uhne před výzvou přesvědčivě doložit vytvořenou kategorii a uchýlí se k pouhé ilustraci kategorie. Následující ukázka ze studentského textu je takovým příkladem:

Postoje a přístupy učitelů k možnostem uplatnění ICT se vytvářejí v rámci konkrétních podmínek a vlivů, jako je například existence, či neexistence nějaké oficiální koncepce pro oblast ICT nebo obecně jsou to možnosti a technické vybavení, které má učitel k dispozici pro realizaci svých představ.

„Na jednu stranu se na naší univerzitě o e-learningu hodně mluví, na druhou stranu se mně zdá, že se až tak moc pro to nedělá.“

Protože takto byla v textu prezentována většina dat, právem komentovala tutorka kurzu text konstatováním, že jde o „sopis obecných konceptů“ bez toho, že by čtenář měl možnost rozhodnout se, zda věří tomu, že jsou tyto koncepty ve vytvořené teorii funkční, a pochopil, čím jsou vlastně naplněny. Tutorka dodala také doporučení: „...rozkryjete různé typy podmínek, budete je klasifikovat, každý typ doložíte citací a tu citaci budete interpretovat.“

Zdroj: studentská práce z e-learningového kurzu

V **diskusi** se autor vrací k základním poznatkům a uvádí je do kontextu současného poznání v daném oboru. Badatel srovnává svá zjištění se závěry z jiných výzkumů, uvádí své výsledky do vztahu s teorií a relevantní literaturou. Součástí kapitoly je obecné zamyšlení nad hodnověrností a přenositelností výsledků. Velmi běžnou praxí je nastínění důsledků autorových zjištění popřípadě navržení možných opatření. Zároveň lze v diskusi naznačit, jaké další možnosti zkoumání právě realizovaný výzkum ukázal.

Pokud bychom chtěli shrnout základní pravidla psaní o kvalitativním výzkumu, mohli bychom je vyjádřit takto: Veškerá rozhodnutí, která výzkumník v průběhu výzkumu podstoupil, mají být reflektována ve výzkumné zprávě vedle výsledků výzkumu, se kterými jsou neodlučitelně spjata.

Příklad z výzkumu 7.2

Zásadním rozhodnutím je v procesu výzkumu výběr zkoumaných jedinců. Je-li výběr málo zdůvodněn, či dokonce vůbec nezdůvodněn, může to zavdávat příčinu k pochybnostem o celém postupu. Zde máme příklad takového slabého zdůvodnění ze studentské práce:

Výzkum, který tento text popisuje, je pouze jakousi sondou či zkušební částí většího výzkumu, který měl prověřit jednak jeho realizovatelnost, ale především mnou zvolené postupy, metody a techniky a konkrétně také schéma rozhovoru, který byl hlavní technikou sběru dat. Proto se zkoumaný vzorek zůžil pouze na jednoho respondenta.

V ukázce se vysvětlení zůžilo pouze na konstatování o počtu zkoumaných osob. Na tuto chybu někdy autoři navazují tím, že nereflktují specifčnost vybraného vzorku, případně vzorek obecně málo popisují.

Zdroj: studentská práce z e-learningového kurzu

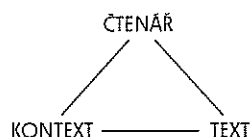
Psaní o kvalitativním výzkumu přináší specifická dilemata. Jedním z nich je nutnost volby, zda prezentovat výzkum vždy jen jako celek, nebo případně nabízet k publikaci i dílčí témata. Na jedné straně je prakticky nemožné přesvědčivě vyargumentovat jen malý výsek výsledků, ale na druhé straně prostor k publikaci větších textů se otevírá jen málokdy. Mnozí zkušení kvalitativní výzkumníci se celkově staví k možnosti publikovat jen výseky svého výzkumu opatrně.

Někdy bývá zmiňováno ještě jedno specifické dilema psaní o kvalitativním výzkumu, které však podle našeho názoru žádným dilematem není. Týká se uvádění kvantitativních dat ve zprávách o kvalitativním výzkumu. K psaní o kvalitativním výzkumu patří i kvantitativní údaje, které sice nejsou součástí ani nástrojem analýzy, nicméně jsou zajímavým a často nosným doplňkem kvalitativních závěrů. Kvantitativní údaje mohou napomoci k zhodnocení

rozsahu problému, mohou zahránovat výsledky výzkumu pro uvažování o možnostech zobecnění, případně být nástrojem triangulace.

7.3 Psaní pro publikaci

V případě psaní pro konkrétní příležitost k publikaci existuje univerzálně použitelné vodítko „čtenář, text a kontext“. Toto vodítko, jehož název velmi zřetelně zahrnuje informaci o jeho obsahu, upozorňuje na to, že každé psaní – a tedy i psaní o kvalitativním výzkumu – je závislé na třech okolnostech.

Co to znamená myslet na čtenáře?

Ve většině případů je možné poměrně přesně identifikovat cílovou skupinu příslušné publikace, ať už knihy, či časopisu. V principu je možné uvažovat (srov. Good, 2000) o čtyřech skupinách čtenářů:

1. **Akademické publikum** je tvořeno výzkumníky či velmi poučenými odborníky v rámci oboru. Toto publikum budou zajímat metodologické otázky stejně jako příslušná věcná zjištění. Takovýto čtenář bude přezkoumávat sílu použitých argumentů a je třeba mu pro to poskytnout materiál. Této cílové skupině jsou určeny specializované žurnály a vědecké monografie.
2. **Čtenáři z politické a rozhodovací sféry** se budou zajímat o výzkum, jehož téma buď zadali, nebo jsou na něm zainteresováni. Budou se soustředit na významné body textu, které vyznačí autor na základě své erudice, a na ty body, které odkryjí možné silné a slabé stránky současného stavu problematiky. Metodologické otázky pro ně nejsou zásadní, pokud přímo neovlivňují sílu závěrů.
3. **Praktici** se zajímají o výzkumy, které obohacují jejich každodenní zkušenost a přinášejí podněty pro jejich každodenní výkon. Metodologie výzkumu je silným, přesto však pouze vedlejším kritériem pro rozhodnutí, zda budou závěry výzkumu akceptovat.

4. **Laici** se zajímají o výrazné až atraktivní výstupy výzkumu. Odbornost v pravém slova smyslu je zajímavá méně, spíše se spoléhají na důvěryhodné autory.

Ať už píšeme pro kteroukoli skupinu, musíme se zabývat potřebami čtenáře, vyjádřenými mírou porozumění obsahu i metodě, zkušeností, motivací ke čtení.

Co znamená myslet na kontext?

Kontext je dán především účelem publikace výzkumu (Good, 2000), tzn. v jaké fázi se výzkum nachází, proč ho publikujeme a při jaké příležitosti. Nejzrosáhlejším publikovaným textem je úplná **výzkumná zpráva**, se kterou se setkáváme například v podobě disertační práce, méně často se setkáme s vydáním výzkumné zprávy v podobě monografie. Dílčí **akademické články** časopiseckého či sborníkového charakteru mají potenciál být základem pro širší odborné diskuse, proto jsou pro výzkumníka zpravidla zásadnější v průběhu výzkumu než po jeho skončení. Psaní o zásadních zjištěních pro zadavatele výzkumu je další specifický účel, kterému je psaní třeba přizpůsobovat (srov. výše s tématem psaní pro politickou a rozhodovací sféru). **Zpráva o vývoji projektu** je z pohledu odborné komunity nejméně přínosná a její zveřejnění má obvykle jiný než odborný motiv.

Co znamená myslet na text?

Při psaní textu bereme v úvahu dvě zásadní kritéria – logické a psychologické, tzn. aby text dával čtenáři smysl, a příběh byl tudíž srozumitelný, a aby text stimuloval čtenáře ke čtení. V případě kvalitativního výzkumu může jít i o dilema, zda zvolit cestu psaní ve struktuře **analytického příběhu**, případně ve struktuře dané **historií výzkumu** (srov. Silverman, 2005). Použití struktury analytického příběhu je typicky vhodné pro práce opírající se o postupy zakotvené teorie. Hlavní linka analytického příběhu je daná logikou struktury vztahů uvnitř sledované problematiky.

Psaní ve struktuře historie výzkumu nebo jinak řečeno „záhadného příběhu“, je typické spíše pro etnografii. Výzkumník zpětně prochází jednotlivé kroky svého výzkumu a popisuje, jak se rozšiřovalo jeho poznání. Tato varianta je velmi lákavá, protože lépe naplňuje představy mnohých o narativním charakteru kvalitativního výzkumu. Je však zároveň velmi obtížná, protože k její realizaci nestačí jen technika, ale je třeba i jistého „talentu“. Pro studenty či začínající výzkumníky je považována za nevhodnou – může

se totiž snadno stát, že rozsáhlé vyprávění o počátečním neporozumění problematice a popisy řady dlouhých slepých uliček budou na experty působit až legračně.

Zvládnutí triády čtenář–kontext–text je klíčovým předpokladem pro úspěšné publikování a ušetří autorovi mnohé nesnáze spojené s pracovním upravováním „hotového“ textu na základě posudků recenzentů.

7.4 Spolupráce nad psaním

S tím, jak je výzkum stále častěji týmovou záležitostí, objevuje se také potřeba společné práce nad psaným textem (mimořádnou pozornost věnuje tomuto tématu Woods, 2006). Tento způsob práce má své neoddiskutovatelné přednosti. Sem především patří možnost uplatnit specifickou expertizu každého jednotlivého spoluautora, ať už v rámci jednooborového, či interdisciplinárního týmu. Rozličné náhledy spoluautorů mohou v procesu tvorby textu často i soupeřit, toto soupeření však obvykle není vhodné nechat proniknout do textu.

Příklad z výzkumu 7.3

Při práci na článku o práci ředitelů škol založeném na případových studiích škol se ukázalo být přínosným, aby jeden spoluautor přinášel inspirace z existujících teorií manažerských a nahlížel téma z pohledu ředitele, zatímco druhý se na základě své expertizy v oblasti práce učitele a jejího rozvoje soustředil na pohled sboru na práci ředitele.

Zdroj: Pol, Novotný, 2005

Společná práce nad textem také může redukovat chyby věcné i formální, které se v textech mohou objevit v mnoha fázích. Rozhodně ale nemůže společné psaní sloužit jako náhražka za standardní procedury editace a jazykové korektury. A už vůbec nesmíme očekávat, že bude suplovat proceduru triangulace.

Rozdělení práce mezi spoluautory může mít mnoho podob. Skutečné plnohodnotné společné psaní „v jeden čas a na jednom místě“ je náročné organizačně, technicky i psychologicky, proto se s ním často nesetkáváme. V případě krátkého textu je možné, aby jeden z členů autorského týmu připravil hrubou verzi, kterou si poté budou spoluautoři vyměňovat a postupně ji doplňovat a přepracovávat až do dokončení textu, delší texty je možno si ve

fázi psaní hrubé verze rozdělit mezi spoluautory a poté postupovat podobně. Lákavou variantu představuje společné psaní na dálku, s využitím e-mailu, případně dalších technických prostředků.

Jenom samo předávání textu mezi autory – dnes zpravidla elektronickou formou – však často vede k rychlému uzavření procesu rozvíjení struktury textu a předčasnému soustředění na finalizaci formální stránky textu. Proto doporučujeme pro společné psaní cyklické navrácení se ke společným setkáním nad textem, například v těchto krocích:

Tab. 7.1 – Cyklické uspořádání společného psaní

Fáze práce	Způsob uspořádání společné práce
předběžné určení struktury textu	práce „tváří v tvář“
příprava podkladů ve struktuře textu	individuální práce jednoho či více členů týmu
hlavní body argumentace	práce „tváří v tvář“
hrubá verze textu	individuální práce jednoho či více členů týmu
kritické přehlednutí hrubé verze	práce „tváří v tvář“
přepisování a rozvíjení textu	individuální práce jednoho či více členů týmu (odlišných od předchozí fáze)
redigování textu	práce „tváří v tvář“
příprava pro publikaci	individuální práce jednoho či více členů týmu

V každém případě je třeba poznamenat, že společné psaní vyžaduje veškeré dovednosti psaní jako práce individuální a ještě mnohé další spojené s prací v týmu. Vyžaduje vzájemnou důvěru spoluautorů, velkou vzájemnou korektnost, stejně jako kritický přístup k vlastní i cizí práci.

7.5 Závěrem

Věda, nebo literatura: Co je zásadní pro hodnocení textu?

Všem, kdo patří mezi obdivovatele velkých vypravěčů ze světa kvalitativního výzkumu, je třeba připomenout, že jejich texty budou posuzovány podle mnohem komplexnějších kritérií, než je literární kvalita. Ale co je podstatnější, při publikaci výzkumu autor zpravidla vstupuje do arény, ve které jeho zpráva